

УДК 316.6

ЛІЛІЯ КЛОЧЕК

м. Київ

Klochek155@i.ua

СТРУКТУРА ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСНОВИ СПРАВЕДЛИВОСТІ У СОЦІАЛЬНІЙ ВЗАЄМОДІЇ

У статті висвітлюється справедливість у соціальній взаємодії як процес. До його структури входять інформаційна, мотиваційна, когнітивна, емоційно-оцінна, поведінкова складові. Інформаційна складова виявляється у знанні особистістю норм справедливості, в індивідуальному досвіді накопичення такого знання. Мотиваційна виявляється в установці особистості діяти морально, її прагненні встановлювати справедливість, переконанні жити за нормами справедливості. Когнітивна складова передбачає активізацію перцептивної, мнемічної, мисленнєвої сфер особистості та виявляється в осмисленні справедливості ситуації взаємодії. Емоційно-оцінна складова обумовлюється переживаннями, які виникають внаслідок справедливих чи несправедливих вчинків учасників соціальної взаємодії. Поведінкова складова виявляється у міжособистісних взаєминах, в реальних діях сторін як по відношенню одна до одної, так і в діях, спрямованих на покращення стосунків.

Ключові слова: справедливість, соціальна взаємодія, норми справедливості, справедливий вчинок.

Явище справедливості має соціальну природу. Уявлення людей про міру отриманих винагород чи покарань за зроблені внески у спільну справу виникають у їх взаємодії. У вітчизняній психологічній науці соціальна взаємодія трактується як одна зі сторін спілкування та як організація спільної діяльності, в процесі якої здійснюється двосторонній контроль за діями її суб'єктів і оцінювання, що виводить кожного учасника на узагальнення справедливості таких відносин. У нашому розумінні соціальна взаємодія – це взаємно зумовлені дії сторін у процесі спілкування і виконання суб'єктами спільної діяльності. Оцінюючи справедливість взаємодії, люди зважають на її результат і на процес його отримання. Психологічні аспекти цих явищ у психологічній науці мало вивчені. На особливу наукову увагу заслуговує процесуальна сторона справедливості, оскільки під час соціальної взаємодії виникають проблеми оцінювання внесків і винагород її учасників, визначення завданої шкоди та відповідної міри покарання за вчинене. Єдиного алгоритму вирішення цих проблем немає, оскільки винесення справедливого вердикту потребує визначення норм справедливості, з'ясування мотиваторів певної поведінки суб'єкта, емоцій, які він виявляє за таких обставин тощо. З огляду на вказане, актуальним видається

вивчення структури процесу справедливості та обґрунтування його складових.

Першим, хто торкнувся проблеми справедливості процесу, був Арістотель. Він її тлумачив як сукупність норм, дотримання яких забезпечує справедливість результату. В подальшому в історії філософської думки ці ідеї були розвинені й визначені принципи особистої свободи, рівних прав людей, чесності.

У психології процесуальні основи справедливості обґрунтовувалися М. Дойчем. Дослідник вважав, що справедливість потрібно визначати не тільки з точки зору дотримання норм розподілу, а й піддаючи аналізу деякі аспекти спілкування, а саме: особливості учасника взаємодії, який бере участь у розподілі, його компетентності; критерії, якими він керується при визначенні внесків об'єкта оцінювання; способи, якими вимірюватимуться внески; особливості прийняття остаточного рішення [3].

У психологічній літературі розуміння справедливості презентоване переважно висвітленням окремих її аспектів. Так, частина дослідників акцентувала увагу на оцінюванні справедливості взаємодії та поведінці її учасників [14; 19]. Зроблені спроби описати багатовимірність мотивації справедливості [13]. В окремих роботах розглядається когнітивний аспект справедливості [17]. Деякі вчені,

звертаючись до витоків вчення Арістотеля про справедливість і керуючись поглядами про цілісну її природу, вивчають це явище як багатоструктурне. Зокрема, О. А. Гулевич належить спроба визначити структуру справедливості процесу, її три взаємопов'язані компоненти: інформаційний, процедурний, міжособистісний [4].

На сьогоднішній день існує необхідність в уточненні та поглибленні розуміння структури справедливості. Ми поставили за мету обґрунтувати структуру процесу справедливості у соціальній взаємодії та охарактеризувати його структурні компоненти.

Вивчення нами справедливості у соціальній взаємодії передбачає її розгляд як динамічного процесу, який відбувається закономірним чином, має різнопорядкові структурні компоненти і завершується досягненням певного результату. Здійснивши аналіз літератури з досліджуваної проблеми, ми вважаємо за необхідне презентувати структуру процесу справедливості як п'ятикомпонентне утворення, до якого входять складові: інформаційна, мотиваційна, когнітивна, емоційно-оцінна, поведінкова. Обґрунтуємо кожен з означених складових.

Інформаційна складова справедливості у соціальній взаємодії виявляється у знанні учасників норм справедливості, в індивідуальному досвіді накопичення такого знання. Про механізм засвоєння соціальних норм, зразків, цінностей у своєму дослідженні писав А. Бандура [15]. В. А. Петровський вважав, що такі норми «закарбовані в певному еталоні» [8, 28]. Т. Парсонс називав їх «культурними кодами», які організують орієнтації суб'єктів, спрямовують їхні дії у відповідності до стандартів соціального оточення [10].

Оцінюючи справедливість взаємодії, люди зважають на дотримання її учасниками норм справедливості, що забезпечує досягнення результату спільної діяльності, реалізацію колективних та індивідуальних цілей. М. Дойч, розглядаючи процесуальні характеристики спілкування, увагу акцентував на особливостях (наприклад, об'єктивності, компетентності тощо) того суб'єкта, який займався розподілом винагород; на правилах оцінювання зусиль учасників, які вони прикладали

до отримання результату; на процедурі винесення рішення. Згадані фактори враховувалися дослідниками, які обґрунтували наступні норми справедливості. До першої групи належать норми чесності, ясності, повноти та своєчасності інформації. На них орієнтуються суб'єкти взаємодії, отримуючи інформацію про обставини взаємин. Друга група презентована нормами повноти та точності інформації, контролю за процесом, контролю за результатом, корекції, етичності, нейтралізації упередженості, одноманітності. Їх дотримання забезпечує процес збору інформації про ситуацію взаємин та учасників взаємодії. Третя група включає норми поваги і ввічливості, які сприяють конструктивній взаємодії [4].

Будь-який процес завершується результатом. У зв'язку з цим Дж. Адамс обґрунтував шість норм дистрибутивної справедливості. Першою є норма неупередженості, у відповідності до якої справедливим вважається отримання більшого результату тим, хто зробив вагоміший внесок у спільну справу, тоді як більшого покарання заслуговує людина, яка нанесла суттєву шкоду справі й оточуючим. Друга – норма розподілу за зусиллями – фіксує необхідність врахування міри зусиль, які суб'єкт приклав до виконання діяльності. Ця норма передбачає пряму пропорцію зусиль і винагород. Третьою вважається норма розподілу за здібностями, згідно якої більш здібна людина отримує більшу винагороду за позитивний результат діяльності чи суворіше покарання, у порівнянні з менш здібними колегами, за негативний. Четверта норма розподілу за позитивністю особистості передбачає більшу винагороду тому, навколо кого склався імідж хорошої людини, на відміну від тих, співпраця з якими у інших викликає дискомфорт. П'ята норма розподілу за потребами зорієнтована на присвоєння винагороди тим людям, які найбільше цього потребують. Згідно шостої норми рівності, справедливим вважається рівний розподіл винагород і покарань між усіма суб'єктами соціальної взаємодії [14].

Якщо учасники соціальної взаємодії поінформовані та мають знання згаданих вище норм справедливості, їх стосунки будуть спрямовані на досягнення позитивного

результату спільної діяльності та виключити-муть негативні прояви – упередженість, недовіру, зневагу тощо.

В основі справедливої поведінки особистості лежить відповідна мотивація. Аналіз психологічних джерел, у яких предметом вивчення є мотивація особистості, дозволив віднести мотив бути справедливим у залежності від ситуативних факторів до діючого (коли він постійно актуалізується і безпосередньо впливає на діяльність, наприклад, у педагогічній взаємодії чи в роботі управлінця) і потенційного (за умови виникнення таких ситуацій, коли потрібно цілеспрямовано звертатися до норм справедливості та робити максимальні зусилля щодо їх дотримання). В ієрархії мотивів місце мотиву справедливості визначається змістом діяльності суб'єкта, що розцінюється як зовнішній стимул та його перевагами, установками, цінностями, світоглядом, тобто особистісними диспозиціями [5].

На нашу думку, *мотиваційна складова* справедливості у соціальній взаємодії виявляється в установці діяти морально, прагненні встановлювати справедливість, переконанні жити за нормами справедливості. Ці різновиди мотивів справедливості можуть виявлятися як поодиночі, в залежності від сформованості мотивації такого змісту, так і разом, у складній діяльності, утворюючи систему мотивації.

Якщо у суб'єкта соціальної взаємодії є готовність діяти морально, справедливо, то й наявною є установка щодо таких дій. Вона відображає позитивне ставлення до моральних цінностей і норм, які спонукають особистість до просоціальних вчинків. Прагнення встановлювати справедливість пов'язане із задоволенням духовної потреби людини правильно, чесно вибудовувати взаємини з іншими, досягати у соціальній взаємодії рівних можливостей для її учасників. Реалізація такої цілі супроводжується вольовими зусиллями суб'єкта і тривалим, навіть постійним відстоюванням своєї позиції.

Переконання жити справедливо є однією зі складових світогляду особистості. Воно становить систему знань про моральні цінності, норми справедливості, особливості їх дотримання у суспільстві, ознаки і прояви несправедливості тощо. Людина, якій властива така

мотивація, у житті орієнтується на вчинки, що не суперечать її моральним принципам. У момент раціонального сприймання ситуації особистість виходить із усвідомленого почуття справедливості, підкріпленого вольовими зусиллями за будь-яких обставин залишатися чесною і справедливою.

М. Вебер наголошував, що особливостями соціальної взаємодії є її усвідомленість, раціональність, орієнтованість на поведінку інших [2]. Встановлюючи або оцінюючи справедливість процесу, людина використовує всі можливості своєї розумової діяльності. На наш погляд, *когнітивний компонент* справедливості у соціальній взаємодії виявляється в активізації роботи перцептивної, мнемічної, мисленнєвої сфер суб'єкта. Оцінюючи справедливість взаємодії, він бере до уваги процес її встановлення. Точка відліку – сприймання ситуації взаємодії, під час якого відбувається співставлення дій учасників зі змістом норм справедливості, що потім формує судження про характер спілкування. Ця позиція відображена у поглядах Дж. Адамса, І. Лінда, Т. Тайлера та ін. [14; 19].

Оцінка справедливості відбувається із врахуванням минулого досвіду взаємин, спогадів про психологічний стан її учасників. Суб'єкту потрібно активізувати знання норм справедливості, яке ґрунтується на зберіганні, інтеграції та організації інформації у пам'яті. У процесі учіння особистість засвоює правила, за якими об'єктивно оцінюються дії інших людей. Набуті знання систематизуються і зберігаються в арсеналі пам'яті до моменту, коли потрібно відтворити ті з них, що є актуальними у певній ситуації взаємодії [12].

Переробка досвіду спілкування, оцінювання вербальних та поведінкових проявів його учасників відбувається завдяки мисленнєвим діям і операціям аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, конкретизації. Здійснюючи їх, суб'єкт спирається на розуміння концепції справедливості, яка є прийнятною у його соціокультурному середовищі, та її норм. О. О. Бодальов вважав, що однією з умов міжособистісного взаєморозуміння є співставлення дій учасників взаємодії з етичними еталонами [11]. Етичні еталони (або норми) задають вектор взаємин, відхід від якого зменшує

досягнення справедливості процесу спілкування. Лише через осмислення стає можливим приведення ситуації взаємодії до стандартів справедливості.

Прихильники теорій когнітивної відповідності вивчали співвідношення оцінки суб'єктом подій та їх попередніх очікувань, що спонукає до формулювання висновку про справедливість процесу. Ступінь досягнення когнітивного балансу встановлюється через аналіз інформації і через вирішення суб'єктом протиріч всередині його когнітивної системи, заповненої атичудами та цінностями [16]. Л. Фестінгер зазначав, що за умови виникнення дисонансу з'являється невідповідність елементів когнітивної системи людини, і тоді особистість переживає негативні емоції, пов'язані з порушенням справедливості процесу взаємодії [4].

Емоційно-оцінна складова справедливості у соціальній взаємодії ґрунтується на оцінюванні її учасниками характеру взаємин і виявляється у переживаннях, які, як зазначав І. Д. Бех, «...є невід'ємним атрибутом відображення світу». Вчений зазначав, що пізнане суб'єктом «емоційно маркується, тобто оцінюється» [1, 126].

Л. М. Сосніна відмічала, що при всій конкретності уявлень особистості про справедливість, завжди зберігається емоційно-оцінний її компонент, який виявляється у почутті справедливості [13]. А в соціальній психології справедливість розуміється як психологічний стан переживання суб'єктом відповідності його внесків у справу, отриманні за них винагород, що остаточно впливає на характер взаємостосунків учасників цього процесу [4; 13].

Проаналізувавши характер соціальної взаємодії, людина визначається у справедливості чи несправедливості процесу. Це викликає відповідні емоції й супроводжується позитивною чи негативною оцінкою ситуації, дій її учасників чи власних дій як одного із суб'єктів взаємодії. Дослідники De Cremer, Ruitер вважали, що справедлива взаємодія викликає у людини емоції радості й гордості, спонукає до симпатії стосовно суб'єкта справедливого вчинку [18].

Увагу психологів більшою мірою привертають факти виникнення емоційно-оцінного

ставлення щодо несправедливості. Так, De Cremer, Den Ouden наголошували на тому, що люди схильні емоційно реагувати не стільки на позитивний результат взаємодії, скільки на негативний, коли очевидним є факт порушення норм справедливості. Це виявляється у таких емоціях, як гнів, страх, почуття провини [18].

Емоційне оцінювання справедливості соціальної взаємодії може відбуватися у декількох ракурсах. По-перше, воно може виникнути у людини, яка не є безпосереднім учасником взаємодії. Це так звана третя сторона, яка або пасивно спостерігає за процесом і робить певні висновки, або його контролює і є своєрідним арбітром стосунків двох активних сторін. По-друге, суб'єктом емоційно-оцінного ставлення може бути той, на кого спрямовані справедливі чи несправедливі дії іншої сторони і який відчувається жертвою несправедливості або переживає задоволення від справедливості процесу. По-третє, оцінювання своїх дій та пов'язані з ними емоції можуть виявлятися у суб'єкта справедливої чи несправедливої поведінки. Чим вищим є рівень його особистісного, морального, розвитку, тим більше він схильний до рефлексії, самоаналізу та пошуку шляхів налагодження конструктивних взаємин з іншими людьми.

Переживання, які виникають у учасників соціальної взаємодії, обумовлюють їх поведінку. А. Г. Маклаков указував на те, що емоції та почуття відображають ставлення двох сторін взаємодії одна до одної, містять оцінку протилежної сторони й спонукають чи стимулюють суб'єктів до певних дій. Переживання сигналізують суб'єкту про задоволення чи незадоволення важливої потреби у соціальному визнанні, яке базується на об'єктивній оцінці оточення. Знак емоцій, що виникають з цього приводу, визначають характер реальних дій суб'єкта [7]. Вони являють собою поведінкову складову справедливості у соціальній взаємодії.

Дж. Адамсу першому належала ідея впливу оцінки справедливості взаємодії на подальші поведінкові прояви її учасників [14]. Пізніше дослідниками було доведено, що задоволення від усвідомлення справедливості процесу сприяє активізації особистості, ефективності виконуваної нею діяльності, позитиву у

взаєминах з близьким оточенням. І навпаки, жертви несправедливості схильні відчувати емоційне вигорання, моральне приниження, виснаження, що загальмовує усі спонукання до діяльності. Небайдужий свідок таких подій виявляє прагнення відновити справедливість, тим самим здійснює моральні вчинки, спрямовані на допомогу іншому.

І. П. Маноха вказувала на те, що у таких вчинкових діяннях людина виявляє себе як суб'єкт, який творить, стверджує, потім відтворює певну цінність, яка стає ідеалом, еталоном і яка визнається узагальненим орієнтиром у повсякденних справах. Справедливі дії, справедливі вчинки, справедлива поведінка є характеристиками моральної людини, у яких виявляється її ставлення до моральних норм, цінностей, спонук, переживань [9].

Презентуючи у своїй праці результати досліджень О. П. Рилько, О. Г. Ковальов зазначав, що морально справедлива поведінка людини виникає на основі переживання нею совісті. На думку вченого, особистість, у якої прояв совісті є зрілим, аналізуючи справедливість своїх вчинків, спроможна переживати почуття сорому, схильна до самоосуду, готова до роботи над собою [6].

Все вище зазначене дозволяє стверджувати, що встановлення справедливості у соціальній взаємодії – доволі складний процес, який структурно можна презентувати такими складовими:

- інформаційною, яка виявляється у знанні особистістю норм справедливості, в індивідуальному досвіді накопичення такого знання;
- мотиваційною, що виявляється в установці особистості діяти морально, її прагненні встановлювати справедливість, переконанні жити за нормами справедливості;
- когнітивною, яка передбачає активізацію перцептивної, мнемічної, мисленнєвої сфер особистості та виявляється в осмисленні справедливості ситуації взаємодії;
- емоційно-оцінною, що обумовлюється переживаннями, які виникають внаслідок справедливих чи несправедливих вчинків учасників соціальної взаємодії;
- поведінковою, яка виявляється у міжособистісних взаєминах, в реальних діях сторін як по відношенню одна до одної,

так і в діях, спрямованих на покращення стосунків і вдосконалення особистості їх учасників.

Висвітлення та обґрунтування нами процесуальних основ справедливості у соціальній взаємодії дозволяє зробити наступні висновки. Соціальна взаємодія у нашому розумінні – це взаємно зумовлені дії сторін у процесі спілкування і виконання спільної діяльності, налагодження стосунків через визначення міри внесків кожного суб'єкта в реалізацію спільної мети, що завершується розподілом винагород і покарань.

Справедливість у соціальній взаємодії є динамічним процесом, до структури якого входять п'ять складових. Перша – інформаційна – виявляється у знанні особистістю встановлених у суспільстві норм справедливості. Друга складова – мотиваційна – включає різні види мотивів, які спонукають людину вдаватися до справедливих дій. Третя складова виявляється в здатності когнітивної сфери особистості досягнути справедливості ситуації взаємодії. Четверта – емоційно-оцінна складова – презентована переживаннями суб'єкта, які виникають внаслідок справедливості процесу взаємодії. П'ята – поведінкова складова – характеризує прояви перших чотирьох компонентів у поведінці особистості. Вказані структурні складові діалектично взаємопов'язані й утворюють динамічний процес відстоювання суб'єктами цінності справедливості у соціальній взаємодії.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку / І. Д. Бех. — К. : Академвидав, 2012. — 256 с.
2. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. — М. : Прогресс, 1990. — 808 с.
3. Гришина Н. В. Психология конфликта / Н. В. Гришина. — СПб. : Питер, 2005. — 135 с.
4. Гулевич О. А. Социальная психология справедливости / О. А. Гулевич. — М. : Институт психологии РАН, 2011. — 284 с.
5. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. — СПб. : Питер, 2008. — 512 с.
6. Ковалев А. Г. Психология личности / А. Г. Ковалев. — М. : Просвещение, 1970. — 391 с.
7. Маклаков А. Г. Общая психология / А. Г. Маклаков. — СПб. : Питер, 2010. — 583 с.
8. Материалы Древней Греции: собр. текстов Гераклита, Демокрита, Эпикура. — М. : Государственное издательство политической литературы, 1955. — 238 с.
9. Основы психологии / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. — К. : Либідь, 1995. — 632 с.
10. Парсонс Т. Новый аналитический подход к теории социальной структуры / Т. Парсонс // Социальная

- стратифікація. — Вып. 2. — М. : РАН, 1992. — С. 50—121.
11. Психология межличностного познания / под ред. А. А. Бодалева. — М. : Педагогика, 1981. — 223 с.
 12. Солсо Р. Когнитивная психология / Р. Солсо. — СПб. : Питер, 2012. — 589 с.
 13. Соснина Л. И. Многомерность мотивации справедливости / Л. И. Соснина // Психологический журнал. — 2006. — № 5. — С. 40—49.
 14. Adams J. S. Inequity in social exchange / J. S. Adams // Advances in experimental social psychology / Ed. By L. Berkowitz. — N. Y., 1965.
 15. Bandura A. Social-learning Theory of Identificatory Processes / A. Bandura // Handbook of Socialization Theory and Research. — Chicago, 1969. — P. 213—262.
 16. Beauvois J.-L. A radical point of view on dissonance theory / J.-L. Beauvois, R.-V. Joule // Cognitive dissonance: Progress on a pivotal theory in social psychology / Ed. By E. Harmon-Jones and J. Mills. — Washington, 1999.
 17. Bell B. S. Consequences of organizational justice expectations in a selection system / B. S. Bell, D. Wiechmann, A. M. Ryan // Journal of Applied Psychology. — 2006. — V. 91. — P. 455—466.
 18. De Cremer D. Emotional reactions toward procedural fairness as a function of negative information / D. De Cremer, R. A. G. Ruiters // The Journal of Social Psychology. — 2003. — V. 143. — P. 793—795.
 19. Lind E. A. The social psychology of procedural justice / E. A. Lind, T. R. Tyler. — N. Y., 1988.

LILIYA KLOCHEK

Kiev

THE STRUCTURE OF SOCIAL INTERACTION JUSTICE

The article is dedicated to justice in social interaction as a process that is natural, has different structural components and finishes with certain result. The structure of social interaction justice includes informational, motivational, cognitive, emotionally evaluative, behavioral components. The informational component appears in the individual's knowledge of the justice norms, in the individual's experience of such knowledge accumulation. Motivational component appears in the individual's desire to act morally, his effort to establish justice, his conviction to live by the standards of justice. The cognitive component involves activation of perceptual, mnemonic, mental areas of personality and appears in understanding of the justice cooperation situation. The emotionally evaluative component is driven by emotions arising from fair or unfair actions of participants of social interaction. The behavioral component appears in interpersonal relationships, in real actions of parties both in relation to one another, and the actions aimed at improving relations.

Key words: justice, social interaction, justice norms, just act.

ЛИЛИЯ КЛОЧЕК

г. Киев

**СТРУКТУРА И ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ СПРАВЕДЛИВОСТИ
В СОЦИАЛЬНОМ ВЗАИМОДЕЙСТВИИ**

В статье освещается справедливость в социальном взаимодействии как процесс. В его структуру входят информационная, мотивационная, когнитивная, эмоционально-оценочная, поведенческая составляющие. Информационная составляющая проявляется в знании личности норм справедливости, а индивидуальном опыте накопления такого знания. Мотивационная составляющая проявляется в установке личности действовать морально, в ее стремлении устанавливать справедливость, убеждении жить по нормам справедливости. Когнитивная составляющая предполагает активизацию перцептивной, мнемической, мыслительной сфер личности и проявляется в осмыслении справедливости ситуации взаимодействия. Эмоционально-оценочная составляющая определяется переживаниями, которые возникают вследствие справедливых и несправедливых поступков участников социального взаимодействия. Поведенческая составляющая проявляется в межличностных отношениях, реальных действиях сторон как относительно друг друга, так и в действиях, направленных на улучшение отношений.

Ключевые слова: справедливость, социальное взаимодействие, нормы справедливости, справедливый поступок.

Стаття надійшла до редакції 01.05.2016